

AD FONTES!

<https://doi.org/10.33608/0236-1477.2022.03.03-15>
УДК 821.161.2-1.09"1843/1845"Т.Шевченко:26-244.3

Роксана ХАРЧУК, кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
вул. М. Грушевського, 4, Київ, 01001
e-mail: roxana-b@ukr.net
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1039-1319>

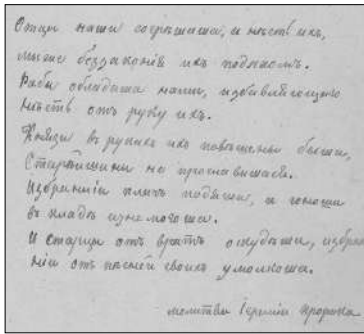
ЛІТЕРАТУРНА ФУНКЦІЯ «МОЛИТВИ ЄРЕМІЇ ПРОРОКА»: ТВОРЧА ЗАГОТОВКА ЧИ ЕПІГРАФ ДО РУКОПИСНОЇ ЗБІРКИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА «ТРИ ЛІТА»?

У статті уточнено літературну функцію «Молитви Єремії пророка» та висвітлено проблему ототожнення й самоототожнення Шевченка з Єремією. На підставі висновків багатьох дослідників та дискусії між В. Щуратом й І. Франком 1904 р. авторка визначає, що виписка Шевченка з Біблії — епіграф, а не творча заготовка, як це подано в останньому академічному корпусі доробку поета. Цей факт поглиблює й розуміння творчих пошуків Шевченка 1843—1845 рр., і розуміння рукописної збірки «Три літа». Дослідниця переконує, що біблійні моделі допомогли Шевченкові створити оригінальний образ української неволі в Російській імперії й українського майбутнього після подолання імперії.

Ключові слова: епіграф, творча заготовка, пророк Єремія, цар Давид, рукописна збірка «Три літа», 136 (137) псалом.

Цитування: Харчук Р. Літературна функція «Молитви Єремії пророка»: творча заготовка чи епіграф до рукописної збірки Тараса Шевченка «Три літа»? // Слово і Час. 2022. № 3 (723). С. 3—15. <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2022.03.03-15>

© Видавець — ВД «Академперіодика» НАН України, 2022. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

7. Батьки наші згрішили, та їх нема вже, а ми несемо кару за їхні беззаконства,
8. Раби над нами вередують, і нікому нас визволити з їхніх рук.
12. Повішено князів їхніми руками, обличчя старших не поважано.
13. Хлопці носили жорна, а діти спотикалися під дровами.
14. Старші в воротах уже більше не сідають, хлопці вже більше не бавляться.

Уперше всі епіграфи Шевченка було подано в Повному виданні творів поета, реалізованому у Варшаві в 1934—1939 рр. за редакцією Павла Зайцева. «Молитву Єремії пророка» упорядник потрактував як епіграф до рукописної збірки «Три літа»: «...вперше подали всі епіграфи до Шевченкових поезій, чого чомусь досі ні в одному виданні не було зроблено (нпр. епіграф до цілого циклу “Три літа”» [17, 267]. Тоді ж було додано й епіграф із «Плачу Єремії» до поеми «Кавказ», який у дослідників не викликає труднощів. Леонід Білецький у власному виданні творів Шевченка 1950-х років повторив інформацію про «Молитву Єремії пророка» і в примітках [15, 388], і в аналізі композиції «альбому “Три літа”» [15, 182]. Сформулювавши тезу про «Молитву Єремії пророка» як провідну думку циклу, літературознавець не розвинув її. Апорією тут була сама можливість трактувати Шевченка як пророка української руйни та поразки за колективні гріхи, а саме такий висновок неминуче робив дослідник, ототожнивши українського поета з Єремією. Множинна інтерпретація Шевченка на той час не була актуальною: поет поставав монолітом, був передусім ідеологічним знаком, хай і в різних ідеологічних системах. Водночас можна говорити й про недооцінювання позатекстових елементів у текстології, і про абсолютизацію хронологічного принципу.

У нинішньому 12-томному академічному виданні творів Шевченка «Молитву Єремії пророка», що являє собою виписку з Біблії («Плач Єремії», глава 5, рядки 7—8, 12—14¹), потрактовано як творчу заготовку [16:1, 757], попри те що, здавалося б, є всі підстави говорити про неї як про епіграф до рукописної збірки «Три літа», де вона міститься на 3-му аркуші, слугуючи зачином і лейтмотивом усього поетичного циклу. Про те, що ця виписка Шевченка є епіграфом, зазначив у статті про пророка Єремію в «Шевченківській енциклопедії» Станіслав Росовецький [8, 72], згадавши паралельно й версію творчої заготовки. З огляду на жанр видання дослідник обмежився тезою, не розвинувши її. Однак літературну функцію «Молитви Єремії пророка» необхідно точно визначити, бо від цього значною мірою залежить розуміння й самої рукописної збірки, і поезії «Трьох літ» як хронологічної ці-

¹ У Повному зібранні творів помилково вказано, що виписку зроблено з 5-ї глави, рядки 7—9, 12—15. Цю неточність виправив С. Росовецький у статті про Єремію в «Шевченківській енциклопедії».

лості, і розуміння Шевченком власного поетичного покликання в різні періоди життя. Ця молитва-епіграф, можливо, узагалі є ключем, котрий допоможе зрозуміти композицію збірки «Три літа», наміри автора, коли він добирав і вміщував свої твори 1843—1845 рр. не за хронологією, а в порядку, який, на перший погляд, видається хаотичним, хоча має внутрішню логіку, на чому наголошував Л. Білецький [15, 183—184].

Одразу виникає враження, що теза про епіграф самоочевидна й не заслуговує на ширшу розмову, бо поет не починав би свою рукописну збірку (та ще й таку важливу, як «Три літа») із творчої заготовки. Не менш істотно, що саморобну книжечку відкриває зображення Єремії-пророка на повний зріст. У 12-томному академічному виданні творів Шевченка зарисовку названо «Чоловік із палицею» [16:8, 382]; у примітці зазначено, що цей образ ототожнюють із пророком Єремією, уривок із молитви котрого став епіграфом до рукописної збірки «Три літа» [16:8, 548]. Євген Шабліовський у післямові до першого факсимільного видання альбому «Три літа» 1966 р. зазначив, що серед олівцевих ескізів є зображення пророка [18, I]. У другому факсимільному виданні альбому «Три літа» 2014 р. Сергій Гальченко [див.: 19] цього моменту не прокоментував, тож і зображення Єремії-пророка, і літературна функція виписки з «Плачу Єремії» так і лишаються в сучасному шевченкознавстві питаннями відкритими.

На наступній сторінці після зображення Єремії-пророка в рукописній збірці «Три літа» — олівцеві автопортрети Шевченка, зроблені після

хвороби, коли поет, за спогадами лікаря Андрія Козачковського, нездужав у нього в Переяславі й у поміщика Степана Самойлова від жовтня 1845 р. до Нового року [див.: 10, 77]. Після Нового року Шевченкові трохи полегшало, він переїхав із Переяслава до Яготина. У часі хвороби мистець, попри погане фізичне самопочуття, пережив небувале творче піднесення, завершив поеми «Наймичка» (13 листопада 1845 р.), «Кавказ» (18 листопада 1845 р.), написав вступ до «Єретика» (22 листопада 1845 р.). Переїхавши до С. Самойлова у В'юнища, завершив послання «І мертвим, і живим...» (14 грудня 1845 р.), написав «Холодний

Яр» (17 грудня 1845 р.), «Давидові псалми» (19 грудня 1845 р.), «Маленькій Мар'яні» (20 грудня 1845 р.), «Минають дні, минають ночі...» (21 грудня 1845 р.) і «Три літа» (22 грудня 1845 р.). Повернувшись до А. Козачковського в Переяслав, 22 грудня 1845 р. написав «Заповіт».

Олександр Афанасьєв-Чужбинський згадував, що «якось несподівано заїхав він [Шевченко. — Р. Х.] до мене перед масляною — блідий і з поголеною головою після недавньої пропасниці. Тоді він постійно носив чорну оксамитову шапочку. Я й не знав, що він лежав хворий за кілька верст у Переяславському повіті» [10, 95]. Мабуть, приблизно в цей час поряд із зображенням пророка Єремії з'явилися шаржовані автопортрети Шевченка з поголеною головою і в оксамитовій шапочці. Можна, звичайно, твердити про випадковість цих малюнків, однак зв'язок між Єремією і Шевченковими автопортретами не випадає ігнорувати. Безперечно, малюнки й епіграф свідчать про те, що Шевченко порівнював себе з Єремією, принаймні тоді, коли розпочав рукописну збірку «Три літа». Про це прямо написав Омелян Пріцак:

Так, як у 1843 р., після чотирирічного вагання, боротьби між своїми двома покликаннями він вирішив замінити палітру художника на перо національного поета, так тепер, три роки пізніше, він зрозумів, що його завдання далеко вище: він усвідомив собі, що він не тільки поет, він — натхненний провідник, він — пророк, Єремія України. Тому він вмістив після портрета Єремії та його слів свій автопортрет [насправді порядок в альбомі дещо інший: портрет Єремії, автопортрети, тоді епіграф із «Плачу Єремії». — Р. Х.], за яким слідує його, Тарасові слова — об'явлення, з яким він звертається до свого зацікавленого народу, щоб його розбудити, надихнути до визвольної дії. Його об'явлення — це, власне, «Три літа». Ось так Шевченко-пророк — народився [7, 33].

Григорій Грабович загалом поділяє думку О. Пріцака. Відмінність полягає в тому, що він уважає виписку з «Плачу Єремії» епіграфом до вірша «Чигрине, Чигрине...», водночас цей епіграф «можна поширити на весь цикл» [3, 55—56]. На користь версії О. Пріцака спрацьовує те, що між випискою-епіграфом і віршем «Чигрине, Чигрине...» лишається порожня сторінка. Зазвичай між віршем і епіграфом до нього порожніх сторінок немає. Однак істотніше те, що думка з епіграфа про гріхи батьків, які спокутують нащадки, звучить не тільки у вірші «Чигрине, Чигрине...», де столиця Богдана Хмельницького постає символом українського апокаліпсису. Думка про гріхи та їхні наслідки в історії народу прямо ретранслюється і в «Розритій могилі», і в поемі «Сон», у котрій гріхи слугують механізмом насильства, до якого й зводиться російська державна політика, і в «Кавказі», де Російська імперія постає витвором псевдохристиянського життя її підданих, зокрема й малоросів, і в посланні «І мертвим, і живим...», у якому йдеться про гріх денационалізації та втрати людського обличчя в кріпосницькій системі освіченим українським панством, а найперше — у поемі-містерії «Великий льох», де гріхом є навіть усмішка, подарована дівчинкою-немовлятком Катерині II, або випадок, коли дівчина з повними відрами перейшла дорогу перед гетьманом зі старшиною, що їхали присягати цареві московському в

Переяслав, або напування коня Петра I в Батурині, коли цар із переможним тріумфом повертався з Полтави. Прикметно, що всі ці переступи належать дівчатам, тобто майбутнім матерям законних або й незаконних дітей, отже, найкращій, бо найнезахищенішій частині української громади, за Шевченком. У вірші «Стоїть в селі Суботові...», що є таки окремим твором, а не епілогом до «Великого льоху», вкотре згадується головний гріх гетьмана Богдана Хмельницького — його присяга Москві, і ця індивідуальна провина перетворюється на колективну покуту. Україна, що уявлялася поетові символічною розритою могилою, у цьому вірші ототожнюється із церквою-усипальницею Хмельницького в Суботові.

Юрій Івакін потрактував «Молитву Єремії пророка» як епіграф до всієї збірки без згадки про мотив покути батьківських гріхів. Цей дослідник зазначив, що рядки «А я, юродивий, на твоїх руїнах / Марно сльози трачу...» з вірша «Чигрине, Чигрине...», як і «Тільки я, мов окаянний, / І день, і ніч плачу / На розпуттях велелюдних...» із послання «І мертвим, і живим...», «навіяні... передусім біблійними Книгою пророка Іеремії і Плачем Іеремії (образ пророка-викривача, що марно закликає до своїх співвітчизників і оплакує руїни Єрусалиму)» [4, 135]. Натомість Юрій Барабаш, аналізуючи вірш «Чигрине, Чигрине...», зазначає тяжіння Шевченка до давньоукраїнського плачу — ляменту зразка М. Смотрицького, С. Климовича, К. Саковича [2, 778] без згадки Єремії, котрий впливав також і на ляменти.

Євген Нахлік, досліджуючи проблему Шевченкового пророцтва й докладно проаналізувавши першу фазу дискусії між Василем Щуратом й Іваном Франком із приводу Шевченка і Єремії, дійшов висновку, що не варто категорично ототожнювати поета з біблійним пророком розпуки, як це робили В. Щурат або О. Пріцак, але не можна й заперечувати між ними будь-який зв'язок услід за І. Франком. Солідаризуючись із Богданом Рубчаком, дослідник обстоює думку про врівноважені Шевченкові «півмаски» пророків Єремії та Ісаї: один плаче на розпуттях історії, майбутнє бачиться йому як пустеля, другий картає свій народ за помилки й кличе його до звитяг [5, 5—6]. Паралельно Є. Нахлік наголосив на тому, що в поета домінує пророцтво національного й соціального визволення України, а після повернення із заслання з'являється також міленарна перспектива, яку дослідник пов'язує з Одкровенням Івана Богослова [6, 131—132]. Остання думка потребує уточнення: сам Шевченко «Апокаліпсису» не сприйняв, назвавши його у щоденнику «боговдохновенной галиматьей» [16:5, 135]. Водночас Є. Нахлік услід за найавторитетнішим досі виданням Шевченка у 12 томах трактує молитву Єремії в альбомі Шевченка як творчу заготовку [6, 128].

Отже, тема Шевченка і Єремії породила цілу літературу довкола питання: 1) про функцію «Молитви Єремії пророка» в рукописній збірці «Три літа»; 2) про можливість порівняння поета з Єремією. Обидві проблеми взаємопов'язані, тому їх можна вирішити лише в комплексі. Якщо функція «Молитви Єремії пророка» як епіграфа до рукописної збірки 1843—1845 рр. поступово перетворюється на даність, то ото-

тожнення Шевченка з Єремією приймається, але не абсолютизується. І це раціональний підхід, бо Шевченко ототожнював себе з Єремією, починаючи роботу над збіркою «Три літа», але згодом звертався в межах збірки й до творчості царя Давида. У контексті всієї спадщини поета помічаємо й інших пророків, що й сформуваали інтертекст для Шевченкового пророцтва.

На мою думку, альбом «Три літа» становить окремих витвір у межах творчості поета, витвір, об'єднаний провідною думкою з «Молитви Єремії пророка» про покуту дітьми батьківських гріхів. Епіграф-виписка з «Плачу Єремії» і зображення пророка на початку

альбому «Три літа» спонукає розглядати збірку, що її конфіскувало Третє відділення й на підставі котрої було ухвалено вирок поетові, передусім як констатацію української катастрофи й поразки, що розпочалася від злуки з Московським царством у Переяславі. Її архітектором Шевченко вважав Богдана Хмельницького, а руйнівні наслідки угоди бачив на власні очі, подорожуючи Україною, котра асоціювалася в нього з «розритою могилою». Чи не найсильнішою стороною Шевченкової творчості є саме почуття здорового глузду, називання речей своїми іменами, а не бажання видати уявне за дійсне. Тож титул збірки, на якій зображено тих, до кого звертається пророк Єремія з першої сторінки рукопису, а ними є селянин і сакральна українська тварина свиня, свідчить про те, що поет в образі біблійного пророка звертається не так до людей і до тих, хто втратив людську подобу, як до грішника, щоби той задумався над своїми провинками, які уособлює зображення свині, і розкаявся. Якщо до титулу застосувати рекламний слоган, то він, можливо, звучав би: «Не будь свинею!». На мою думку, таке потрактування цілком можливе, бо Шевченко був блискучим карикатуристом, мистцем із сильним критичним мисленням і влучними узагальненнями. Відомі його поетичні карикатури Миколи I, цариці Олександри Федорівни, Богдана Хмельницького, а в гравюрі — Олександра Суворова, Катерини II і князя Потьомкіна. Тож й український народ (бідних і багатих, кріпаків і кріпосників, монархістів і конституціоналістів) у збірці «Три літа» зображено лаконічно й карикатурно: цей народ являє собою людсько-свинський симбіоз. Останній, до речі, спостерігаємо також у ліричній медитації часів заслання «Дурні та горді ми люди...»: «І в тую косяну комору / Полізли свині ізнадвору» [16:2, 201]. «Костяна комора» — череп, у якому горить маяк людського розуму, що зазнає поразки перед наступом гордині, котра й найрозумнішого перетворює на дурня.

Прикметно, що мистець, попри сумніви, безнадію і навіть розпач, у рукописній збірці «Три літа» не вважав українську катастрофу вічною,

а українське питання остаточно вирішеним. Його самоідентифікація змінюється чи радше примножується у збірці: до Єремії згодом додається цар Давид у наслідуваннях псалмів, уключаючи й переспів 136-го (137-го) псалма, який можна трактувати як передтекст до творчості Єремії, але в «Заповіті», що завершує рукопис, Шевченко вже виступає лише від свого імені.

Дискусія про те, чи можна вважати Шевченка Єремією, розпочалася 1904 р. між Василем Щуратом й Іваном Франком, котрі не знали ані про зображення Єремії-пророка в рукописній збірці «Три літа», ані про епіграф до неї з «Плачу Єремії», бо сам рукопис збірки було видобуто з архіву відповідного поліцейського департаменту лише 1906 р. Цю дискусію проаналізував Є. Нахлік. В актуальній статті належить повторити найважливіші її пункти, бо дискусія ця мала продовження, тобто другу фазу, після виходу у світ того ж 1904 р. праці В. Щурата «Святе письмо в Шевченковій поезії». Цей наступний етап Є. Нахлік не розглянув. 13 травня 1904 р. газета «Руслан» подала інформацію про Тарасові вечорниці у Відні із широким цитуванням промови В. Щурата, у якій Шевченко опинився поряд із біблійними пророками Єремією та Ісаєю. Промовець порівняв українського мистця з останнім на тій підставі, що слово поета і слово пророка, як дощ і сніг, запліднюють землю, є символом «Божого благословенства, благословенного дійства Божого слова» [11, 2]. Аналогії між Шевченком і Єремією В. Щурат не розвинув, подавши її описово. На вступі він лише наголосив на тому, що пророк і поет — «одно і те саме, а бодай тоді одно і те саме, коли поставимо побіч себе такі імена, як Ісаія і Байрон, як Єзекіїл і Данте, як Єремія і Шевченко» [11, 1]. Дослідникові йшлося передусім про можливість ужити знак рівності між біблійними і новочасними геніями, недаремно він продекламував вірш Віктора Гюго на цю тему й підсумував: «Бо чи ж те, що сказав Гюго про Ісаїю і Байрона, про всіх пророків взагалі, не сказано вже і про нашого генія-пророка Тараса?» [11, 1]. Попередньо закликав: «Поставмо ж і ми Шевченка на рівні з Єремією!..» [11, 1]. Є. Нахлік указав на поверховість цього порівняння, що не задовольнила І. Франка. У 6-й книзі «Літературно-наукового вістника» того ж 1904 р. І. Франко виступив зі статтею «Шевченко і Єремія», заперечивши подібну паралель на тій підставі, що давній пророк проповідував покору Вавилоніві, був «віщуном руїни й кари, висловом безвихідного положення народу, засудженого на загибель... І сей гарячий патріот до кінця грає сю незавидну роль ворога, що накрює рідному народові нещастя й руїну. Яке ж тут порівняння з Шевченком, віщуном і діячем народного відродження та братолюбія?» [12, 187]. І. Франко не прийняв порівнянь Шевченкової проповіді з проповіддю Єремії, бо ж остання мала тло «не етичне, а національно-жидівське, що основна нота його промов — глибокий песимізм, який іноді доходять до розпуки» [12, 188]. Як бачимо, таке потрактування ідеологічно мотивоване. Дискусія не закінчилася Франковою відповіддю, як це відбиває бібліогра-

фія В. Щурата [20, 396]. Є. Нахлік з'ясував, що вже в липні на сторінках газети «Руслан» було опубліковано вірш В. Щурата «Мому критику» («З тим годжусь, що ти в нас еси Екклезіаст») із приміткою: «Гл. Ів. Франко “Шевченко і Єремія” в Л.-Н. Вістнику, 1904, кн. VI» [див.: 21, 2]. У цьому поетичному посланні притчового характеру домінує іронія. Автор не тільки порівняв І. Франка з Екклезіастом, а й кепкував із того, що він відкрив у Шевченкові Гегеля, натякаючи на промову І. Франка в 43-ті роковини смерті Шевченка, виголошену 15 березня 1904 р. у Львові; адже письменник виокремив у композиції вірша Шевченка «Полякам», за Гегелем, тезу, антитезу і синтезу [13, 175]. А рядок із вірша В. Щурата «а з братолюбія фунт бриндзі сотворив» є алюзією на завершення згаданої промови І. Франка, в якій проблему українсько-польського порозуміння чи радше нерозуміння після так званої Нової ери в Галичині потрактовано так: «І коли люди нетерпеливі, або нетямущі, або злої волі з тамтого берега з докором або з приманою гукають нам “Брат! Брат!” — не забуваймо завсіди відповідати їм нашою приповідкою: “Брат братом, а бриндза за гроші”»² [13, 183]. Цим І. Франко не принижував саму ідею порозуміння, але стверджував, що така настанова має сенс, якщо в ній урівноважуються різні інтереси. В. Щурат удався у згаданому вірші до притчі про видючого Петра і сліпого Панька. Видючий не може пояснити сліпому, що таке білий колір, бо всі його приклади Панько сприймає не через призму кольору, а за іншими фізичними властивостями. Другий вірш («З Іезекиїла») вже начебто й не стосується ані Шевченка, ані Єремії, але насправді свідчить про те, що Єзекиїл, котрий був наступником Єремії, теж до Шевченка дотичний. Адже поет, подібно до біблійного пророка, завдяки слову також воскресив мертвих своїх земляків і провадив їх до землі обітованої, зрештою, сам порівняв із Єзекиїлом Павла Шафарика в «Єретику». А Козачковський також згадував, що Шевченко, гостюючи в нього 1845 р., ділився своїми мистецькими планами: «З тодішніх задумів його пам'ятаю два, які не здійснилися: перший — велика картина “Видіння Іезекиїла в пустелі, всіяній сухими кістками”...» [10, 77].

Очевидно, В. Щурат уловив пророчу множинність поета, але він розумів, що вірші не розв'язують не тільки питання Шевченка і Єремії, а й проблеми впливу Біблії на мистця, її художньої рецепції. Мабуть, ця дискусія лише підштовхнула його до інтенсивнішої праці над розвідкою «Святе письмо в Шевченковій поезії», котру літературознавець закінчив 6 серпня 1904 р. Спершу дослідження публікувалося в «Ділі», а згодом вийшло окремим виданням того ж 1904 р. У цій праці В. Щурат докладно спиняється на Шевченкових наслідуваннях біблійних пророків. Прямо поет звертався до Ісаї («Ісаї. Глава 35»), Осії («Осія. Глава XIV») та

² Є. Нахлік пов'язав іронію В. Щурата над «братолюбієм-бринзою» з віршем І. Франка «Ляхам» [6, 127], але в цьому творі немає згадки про Гегеля, на відміну від промови 1904 р. На користь промови свідчить також синхронність: і промова, і дискусія належать до 1904 р.

Єзекіїла («Подражаніє Іезекіїлю. Глава 19»). Про звернення поета до Єремії 1904 р., коли велася дискусія між В. Щуратом й І. Франком (адже рукописну збірку, як уже зазначалося, було віднайдено в архіві департаменту поліції 1906 р., а прокоментовано 1907 р.), могли свідчити лише окремі ремінісценції. Не тільки вступний епіграф до «Трьох літ», а й епіграф з Єремії до поеми «Кавказ» іще не були знані. В. Щурат, спираючись на тезу М. Драгоманова про Шевченка-біблійця, виявив неабияку проникливість, розглядаючи у своїй праці передусім «сліди Єремії в Шевченкових ідеях» на тій підставі, що обидва — сини поневоленних націй, старозавітній пророк був поетом, а український поет піднявся до рівня пророка [22, 51]. Дослідник також відповів на закиди І. Франка щодо того, що Єремія кликав Ізраїль (треба уточнити — Юдею) до покори Вавилону. Він слушно зауважив, що Єремія-пророк мав на увазі Божу кару Ізраїлеві (Юдеї) за переступи, а покора Вавилоні поневолювачам у його пророцтвах дорівнювала покорі Божій волі: «Будучи переконаним, що бунт против Вавилонського царя був би властиво бунтом против Божого засуду і спричинив би загибель народу, пророк-патріот мусів виступати против лжепророків, як против звичайних провокаторів. Вони дорогою бунту хотіли повести народ в еше тяжшу неволю» [22, 51]. Крім того, Єремія згодом став «пророком упадку і загибави Вавилону» [22, 51]. Думка Єремії про те, що всі нещастя народу — кара за його провини і гріхи перед Господом, тому народ має змиритися і прийняти Божу волю, звучить, за спостереженнями В. Щурата, також у «Розритій могилі», наявна вона й в епілозі до поеми «Гайдамаки», і в поемі «Кавказ», і у вірші «Ой чого ти почорніло...», і в «Неофітах» [22, 55, 57—61]. Автор наголосив на тому, що саме у пророків Шевченко запозичив тон «вищої поваги», який і є істотою пророчого тону [22, 61].

І. Франко відгукнувся на працю В. Щурата рецензією в «Літературно-науковому вістнику», яку підписав Non severus. Зазначивши у вступі, що не заперечує порівняльного методу, намагався довести, що згадок Святого Письма й епіграфів із нього в Шевченка небагато (на той час вони просто не були ще відомі), а наслідування поета з Біблії В. Щурат проаналізував поверхово, не виявивши взаємного впливу пророків. Деякі порівняння, наприклад картини знищення за непослух або образ Бога за хмарою, які начебто запозичено із Єремії, уявлялися І. Франкові також необґрунтованими. Він підсумував: «До таких висновків, як автор, мусять доходити всі ті критики, що кладуть із гори собі за задачу доказати якусь тенденцію на підставі писань поета (не лиш Шевченка), а не мають на увазі лише правди і чистої науки» [14, 128], тобто окреслював порівняння Шевченка з Єремією та іншими пророками як тенденційне, а мету всієї праці В. Щурата назвав «схибленою» [14, 129], протиставивши біблійним аналогіям очевидний вплив на Шевченка народної поезії. Рецензент зауважив, що за дослідженнями впливів може з'ясуватися, що сам поет не написав нічого, тільки запозичував. Однак В. Щуратові йшлося не про запозичення, а про джерела творчості Шевченка, про пояснення генези його проро-

цтва. Зазначена праця поклала початок дослідженням біблійних мотивів і образів у поезії Шевченка.

«Плач Єремії», на мою думку, мав істотний вплив на Шевченка. Ця частина Біблії продовжує «Книгу пророка Єремії», у якій син священника Хілкії, обдарований чутливою душею та ніжною вдачею, пророк, у котрому чи не найяскравіше проступають риси людської природи, як ніхто тяжко вболівав над гріхами юдейського народу в часи вавилонської небезпеки. Єремія закликав Єрусалим піддатися вавилонському цареві Навуходоносору, бо такою уявлялася давньому співцеві Божа воля й кара Господа за переступи земляків. Ця думка, можливо, і не могла привабити Шевченка. Однак кінець Юдейської держави під натиском Вавилону був для поета продуктивним зразком, на підставі якого він міг сказати про кінець козацької держави Богдана Хмельницького, що піддалася Московії. З такого погляду відповідником Єрусалима в рукописі «Три літа», як уже зазначалося, є Чигирин, тому цілком логічно, що альбом розпочинається віршем «Чигрине, Чигрине...» — апокаліптичною картиною українського занепаду, руїни, на котрій «юродивий поет», як і старозавітний Єремія, констатує поразку — не юдейську, а українську. Водночас метафора Єрусалима-вдови («Яким же самотнім зосталося місто, що було повне люду! Стало немов би вдовою!» [9, 930]) у Шевченка перетворюється на образ України-нещасної матері й у «Розритій могилі», й у посланні «І мертвим, і живим...» [16:1, 252—253, 353—354] або безталанної вдови у «Сні» [16:1, 267]. Здається, Шевченка в Єремії перш за все приваблювала мова, її ліризм, та, як зазначає український коментатор Біблії, «щирість і вразлива природність, з якою наш пророк уміє говорити про найбільші й найважливіші для людського життя і діянь речі» [9, 869]. Тому Шевченка мав захопити сам спосіб мовлення Єремії-пророка з його акцентом на серці, сльозах і душі: «серце ние у мене», «серце моє в мені перевернулось», «і серце моє мліє»; «душа моя перед убивцями умліває», «очі мої у сльозах розпливуться», «і око, око моє проливає сльози». Можливо, повтор, до якого вдавався Єремія в картині апокаліпсису Єрусалима («Глянув на гори, а вони тряслися, і всі гори хитались. Глянув, і ось ані людини, й небесні птахи геть порозлітались. Глянув, аж ось плодюче поле-пустиня і всі його міста в руїнах...» [8, 824]) відгукнувся в повторі риторичного запитання в Шевченка («За що ж боролись ми з ляхами? / За що ж ми різались з ордами? / За що скородили списками / Московські ребра??») у вірші «Чигрине, Чигрине...» [16:1, 254]. Степан Козак і Євген Нахлік зауважують трагічні ереміївські інтонації та патетику в Шевченка [6, 130], однак не менш важливий також ереміївський ліризм, котрий не тільки втілюється в мотиві плачу, а й започаткував цілий літературний жанр суб'єктивного погляду на переломні історичні події. «Плач Єремії», як відомо, мав великий вплив і на інших мистців, котрих можна назвати поетами української поразки, коли йдеться про поразку УНР і перемогу оновленої Російської імперії у формі СРСР. Маю на увазі Євгена Маланюка і Юрія Клена. Однак саму традицію звернення до плачу

Єремії-пророка у вітчизняному письменстві започаткував Шевченко, який ототожнив Москву з Вавилоном, Чигирин — із Єрусалимом, а себе — з Єремією в рукописній збірці «Три літа». Переспівуючи 136-й (137-й) псалом у вірші «На ріках круг Вавилона...», поет, вірогідно, відчував його як передтекст до пророцтв Єремії. На мою думку, мистець не зашифровував свої думки чи почуття, удавався до Давидових псалмів не задля проходження цензури, бо цензор уловив би й у релігійному змісті тогочасний історичний підтекст. Наприклад, цензура викреслила й зі збірки віршів 1845 р., і з добірки віршів польського поета-засланця на Кавказі Тадеуша Лади Заблоцького для часопису Юзефа Крашевського «Athenaeum» 1844 р. наслідування вже згаданого 136-го (137-го) псалма, що його автор назвав також «Жалем Єремії» [1, 87—88]. Швидше за все, погляд пророка на другий вавилонський полон як кару євреям за їхні колективні гріхи й думка царя Давида про майбутнє визволення євреїв і відплату Вавилоні виявилися продуктивною моделлю, крізь призму якої Шевченко розглядав українську історію після Переяслава, а власну роль поета пов'язував і з Єремією, що оплакував поразку євреїв, і з Давидом, котрий не тільки оплакував поразку, а й віщував Вавилоні відплату: «Блаженний той, хто заплатить / За твої кайдани! / Блажен! Блажен! Тебе, злая, / В радості застане / І розіб'є дітей твоїх / О холодний камінь» [16:1, 364]. Однак ці біблійні моделі слугували для українського поета лише відправними точками для створення власного художнього світу українського гріха й поразки і майбутнього українського повстання в рукописній збірці «Три літа», що завершилася «Заповітом».

ЛІТЕРАТУРА

1. Багданович І. Біблійні мативи і сімвали ў польскамоўнай паэзіі Беларусі XIX стагоддзя // *Studia Białorusistyczne*. 2018. № 12. С. 83—101.
2. Барабаш Ю. «Чигрине, Чигрине» // Шевченківська енциклопедія: у 6 т. Київ, 2014. Т. 6. С. 775—780.
3. Грабович Г. Поет як міфотворець: семантика символів у творчості Тараса Шевченка. Київ: Часопис «Критика», 1998. 206 с.
4. Івакін Ю. Коментар до «Кобзаря» Шевченка: Поезії до заслання. Київ: Наукова думка, 1964. 372 с.
5. Нахлік Є. Пророцтво у Шевченковій поезії // Шевченкознавчі студії: 36. наук. праць. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2015. Вип. 18. С. 3—13.
6. Нахлік Є. Тарас Шевченко і біблійні пророки Єремія та Ісаїя: З приводу Франкової полеміки з Василем Шурамом // Буковинський журнал. 2014. [№] 1. С. 125—132.
7. Прицак О. Шевченко — пророк / Академія наук України, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського, Інститут української археографії. Київ: [Б. в.], 1993. 39 с.
8. Росовецький С. Єремія // Шевченківська енциклопедія: у 6 т. Київ: 2014. Т. 3. С. 72.
9. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Ukrainian Bible 63 DC, 1991. 1394 с.
10. Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і приміт. В. Бородіна і М. Павлюка; передм. В. Шубравського. Київ: Дніпро, 1982. 547 с.
11. Тарасові вечерниці у Відні 1904 // Руслан. 1904. Ч. 106. 13 (26) мая. С. 1—2.
12. Франко І. Шевченко і Єремія // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 35. С. 185—189.

13. Франко І. Шевченко — ляхам: Промова на вечорницях у 43 роковини смерті Шевченка у Львові д[ня] 15 марта 1904 // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 35. С. 172—183.
14. [Франко І.] *Non severus*. Шевченко і критики // ЛНВ. 1904. Т. XXVIII. Кн. 11. С. 116—129.
15. Шевченко Т. Кобзар: у 4 т. / під ред. А. Білецького. Вінніпег: Вид. спілка «Тризуб», 1952. Т. 2. 468 с.
16. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. Київ: Наукова думка, 2003—2014.
17. Шевченко Т. Твори. Варшава—Львів: Український науковий інститут, 1935. Т. 3. 334 с.
18. Шевченко Т. Три літа: автографи поезій 1843—1845 років. Київ: Наукова думка, 1966. 240 с.
19. Шевченко Т. Три літа / упоряд., прим. С. Гальченка; вступ. ст. М. Жулинського. Київ: Либідь, 2014. 376 с.
20. Шурат В. Вибрані праці з історії літератури. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 431 с.
21. [Шурат В.] З поезій В. Шурата // Руслан. 1904. Ч. 151. 8 (21) липня. С. 2.
22. Шурат В. Святе письмо в Шевченковій поезії. Львів: Видав Михайло Петрицький, 1904. 67 с.

Отримано 24 лютого 2022 р.

REFERENCES

1. Bahdanovich, I. (2018). Bibliiynia matyvy i simvaly v polskamovnai paezii Belarusi XIX stahoddzia. *Studia Bialorutenistychnye*, 12, 83—101. [in Belarusian]
2. Barabash, Yu. (2014). “Chyhryne, Chyhryne”. *Shevchenkiivska entsyklopediia* (Vols. 1—6, Vol. 6; pp. 775—780). Kyiv. [in Ukrainian]
3. Hrabovych, H. (1998). *Poet yak mifotvorets: semantyka symboliv u tvorchosti Tarasa Shevchenka*. Kyiv: Chasopys “Krytyka”. [in Ukrainian]
4. Ivakin, Yu. (1964). *Komentar do “Kobzaria” Shevchenka: Poezii do zaslannia*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
5. Nakhlik, Ye. (2015). Prorotstvo u Shevchenkovii poezii. *Shevchenkoznavchi studii: Zbirnyk naukovykh prats*, 18, 3—13. [in Ukrainian]
6. Nakhlik, Ye. (2014). Taras Shevchenko i bibliini proroky Yeremiia ta Isaia: Z pryvodu Frankovoi polemiky z Vasylem Shchuratom. *Bukovynskiyi zhurnal*, 1, 125—132. [in Ukrainian]
7. Pritsak, O. (1993). *Shevchenko — prorok*. Kyiv. [in Ukrainian]
8. Rosovetskyi, S. (2014). Iieremiia. *Shevchenkiivska entsyklopediia* (Vols. 1—6, Vol. 3; p. 72). Kyiv. [in Ukrainian]
9. Sviatе Pysmo Staroho ta Novoho Zavitu. (1991). *Ukrainian Bible* 63 DC. [in Ukrainian]
10. V. Borodin, & M. Pavliuk, (Eds.). (1982). *Spohady pro Tarasa Shevchenka*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian]
11. Tarasovi vechernytsi u Vidni 1904 (1904, May 26). *Ruslan*, 106, 1—2. [in Ukrainian]
12. Franko, I. (1982). Shevchenko i Yeremiia. In I. Franko, *Zibrannia tvoriv* (Vols. 1—50, Vol. 35; pp. 185—189). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
13. Franko, I. (1982). Shevchenko — liakham: Promova na vechornytsiakh u 43 rokovynt smerti Shevchenka u Lvovi d[nia] 15 марта 1904. In I. Franko, *Zibrannia tvoriv* (Vols. 1—50, Vol. 35; pp. 172—183). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
14. [Franko, I.]. *Non severus*. (1904). Shevchenko i krytyky. *Literaturno-naukovyi vistnyk*, 28(11), 116—129. [in Ukrainian]
15. Shevchenko, T. (1952). *Kobzar* (Vols. 1—4, Vol. 2; L. Biletskyi, Ed.). Winnipeg: Vydavnycha spilka “Tryzub”. [in Ukrainian]
16. Shevchenko, T. (2003—2014). *Povne zibrannia tvoriv* (Vols. 1—12). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]

17. Shevchenko, T. (1935). *Tvory* (Vols. 1—15, Vol. 3). Warsaw; Lviv: Ukrainyskyi naukovyi instytut. [in Ukrainian]
18. Shevchenko, T. (1966). *Try lita: avtobrafy poezii 1843—1845 rokiv*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
19. Shevchenko, T. (with Zhulynskyi, M.). (2014). *Try lita* (S. Halchenko, Ed.). Kyiv: Lybid. [in Ukrainian]
20. Shchurat, V. (1963). *Vybrani pratsi z istorii literatury*. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSSR. [in Ukrainian]
21. [Shchurat, V.]. (1904, July 21). Z poezii V. Shchurata. *Ruslan*, 151, 2. [in Ukrainian]
22. Shchurat, V. (1904). *Sviate pysmo v Shevchenkovii poezii*. Lviv: Vydav Mykhailo Petrytskyi. [in Ukrainian]

Received 24 February 2022

Roksana Kharchuk, PhD, senior research fellow

Shevchenko Institute of Literature

4 M. Hrushevskoho st., Kyiv, 01001

e-mail: roxana-b@ukr.net

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1039-1319>

THE LITERARY FUNCTION OF “JEREMIAH’S PRAYER”:
A ROUGH WORKPIECE OR AN EPIGRAPH TO SHEVCHENKO’S
MANUSCRIPT COLLECTION OF POEMS “THREE YEARS”?

The paper clarifies the literary function of Shevchenko’s “Jeremiah’s prayer”. At the same time, it raises the question of the poet’s identification and self-identification with Prophet Jeremiah because these issues can only be addressed in conjunction. Based on the findings of many researchers on “Jeremiah’s prayer” function and the discussion between Shchurat and Franko in 1904 about Shevchenko and Jeremiah, the author concludes that “Jeremiah’s prayer” is an epigraph and not a rough workpiece as it is presented in the last collection of Shevchenko’s works. This fact is important because it may deepen the understanding of Shevchenko’s creative pursuits in 1843-1845, the reasons for his self-identification with Jeremiah, and the interpretation of his collection “Three years” where Moscow captivity is a metaphorical Babylonian one, the ruins of Chyhyryn remind the lost Jerusalem, and Russia is shown as a new Babylon. In this context, the researcher points out the image of Jeremiah at the beginning of the collection “Three years”; the use of “Jeremiah’s prayer” as an epigraph to it; the David’s Psalm 136 (137) about the first Babylonian captivity and the retribution upon Babylon, which may be considered a pretext for Jeremiah’s understanding of the second Babylonian captivity of Judea; the destruction of Jerusalem and its restoration; and finally the motive of atonement taken by Ukrainians for the sins of their fathers in Moscow’s captivity. Shevchenko developed the last theme following the sample of Jeremiah who saw the cause of all Judea’s misfortunes in its sins against the Lord. The motive of Ukrainian atonement for national sins, especially evident in the poems from “Three years” having historical connotations, as in the mystery poem “The Great Cellar”, shows that Shevchenko in 1843-1845 identified himself with Prophet Jeremiah and with King David because these biblical poets and their artistic models helped him create an original literary image of Ukrainian captivity in the Russian Empire and the Ukrainian future after overcoming the empire.

Keywords: epigraph, rough workpiece, Prophet Jeremiah, King David, manuscript “Three years”, Psalm 136 (137).